

ЗАСТОСУВАННЯ РУЧНОЇ ПРАЦІ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ В 20-ті рр. ХХ ст.

Тема раціоналізації сільськогосподарської праці та ширшого застосування механізації у виробничих процесах є досить важливою з огляду на актуальність проблеми продовольчої безпеки держави. Важливо визначити, за рахунок яких чинників відбувалося зростання виробництва сільськогосподарської продукції у схожі із сучасністю періоди вітчизняної історії.

Історіографією питання, пов'язані з розвитком трудових відносин у сільському господарстві України періоду непу практично не виокремлювалися із загального річища досліджень аграрної історії України. Праці попередніх десятиліть, за окремими винятками, стосуються тих чи інших аспектів проблеми, хоч і не позбавлені конкретних висновків та узагальнень.

У 1920-ті роки тему трудових відносин досліджували головним чином економісти-аграрники. Широка розробка теми розпочалася лише після офіційного дозволу застосування найманої праці селянськими господарствами у 1925 р. Студії періоду непу цінні перш за все через тим, що автори були сучасниками досліджуваного періоду та могли використовувати власні спостереження процесів, вводити до наукового обігу оригінальні джерела — статистичні дані, соціологічні опитування тощо. Тема трудових відносин розглядалася головним чином як складова частина питань соціального розвитку радянського села [1–5].

Вивчення раціонального використання робочої сили у сільському господарстві активізувалася з другої половини 1950-х років. До її осмислення звертаються не лише економісти та статисти, але й професійні історики. Однак, перебуваючи у суворих рамках радянської цензури, вони не могли неупереджено викладати матеріал та оприлюднювати окремі документи. Між тим з'являються праці таких істориків, як М.М. Шумилов [6], В.П. Данилов [7], С.В. Кульчицький [8].

Серед сучасних вітчизняних дослідників аграрної історії на особливу увагу заслуговує монографія В.В. Калініченка [9]. У цьому змістовному дослідженні подано характеристику майнових груп селянства, умови заможності господарств, а отже і їхньої участі у наймі-продажі робочої сили.

Автор статті ставить за мету проаналізувати причини поширення ручної праці у сільському господарстві України у 1920-х рр.

Період непу характеризувався всебічним підйомом сільськогосподарського виробництва України. Заміна продрозкладки продподатком, дозвіл вільної торгівлі, зняття заборони на оренду землі та найм робочої сили стали активними факторами розвитку продуктивних сил села. Головним джерелом існування типового селянського господарства було рільництво. В умовах загальної від-

сталості аграрного сектору економіки, примітивності його технічного забезпечення від того, як забезпечене господарство землею вирішальною мірою залежала ефективність сільськогосподарського виробництва, здатність селянина забезпечити родину необхідними продуктами харчування та грошовими прибутками для задоволення всіх інших потреб сім'ї та двору. Перехід переважної частини поміщицьких земель після революції в руки селян не ліквідував земельний голод в Україні. Прирізки, які селяни отримали в результаті націоналізації земель та наступних аграрних перетворень, у цілому мало збільшили селянське господарство.

Слід також зазначити, що перехід земель поміщиків та частини найбільш заможних селян у руки бідноти та нижчих прошарків середняцтва протікав паралельно з помітною аграризацією країни, викликаною спадом розвитку промисловості та поверненням частини населення з міста в село. Як наслідок, досить значна частина землі в Україні в 1917–1923 рр. була поділена між безземельними селянами та прийшлими з міст, що викликало посилене зростання кількості господарств. Унаслідок цього на середину 1923 р. господарства із посівом від 1 до 3 дес. складали 58,02% від загальної кількості селянських господарств України. 33,95% — господарства, що володіли земельними наділами від 3 до 9 дес. Безпосівних налічувалося 3,17% від загалу. Решту (4,86%) складали найзаможніші господарства, що засівали понад 9 дес. ріллі [10, 88; 11, 104]. У наступні роки, незважаючи на скорочення кількості малопосівних господарств, їхня частка залишалася значною. Попри певні зрушення у справі ліквідації селянського малоземелля, ситуація із землезабезпеченістю принципово не змінилася. Можна констатувати лише незначне зменшення частки господарств без посіву та з посівом до 2,09 дес. Разом із тим, частка середняцьких господарств зросла всього на кілька відсотків, а частка заможних навіть зменшилася [12, 5].

Дрібне селянське господарство без гарантованого мінімуму придатної для хліборобства землі мало настільки низьку пересічну прибутковість, що часто втрачало свою рентабельність. За підрахунками ЦСУ, у 1923 р. господарства з посівом до 0,75 дес. на одного члена по Волинській губернії та до 0,5 дес. по Подільській були абсолютно дефіцитними. Екстраполюючи це на загальну кількість господарств вказаних губерній, отримаємо по Волині 64,7% усіх господарств і на Поділлі — 61,3% [13, 46]. На Черкащині, наприклад, до збиткових майже автоматично потрапляли господарства, що мали земельний наділ менше 2,5 дес. орної землі [120, 39]. Вони складали 59% усіх господарств регіону [підрах. за 14, 11]. У степовій зоні прибутковими були господарства, що мали понад 9 дес. посіву [15, 43; 16, 4].

Потреба селянства у хлібі лише для харчування в середньому по Україні у розрахунку на одну душу (плюс корм худобі) складала 22 пуди на рік. Якщо прийняти середній розмір сім'ї в 5 осіб, необхідно буде 110 пудів. Для вирощування такої кількості хліба, при середньому чистому зборі у Степу в 34 пуди і у Лісостепу в 47 пудів, потрібно було 3,2 дес. у першому випадку і 2,5 дес. у другому [11, 104]. Можна зробити висновок про існування в Україні в 1920-ті

роки близько 26% господарств, які не могли забезпечити себе навіть продуктами харчування.

Отже, незважаючи на безперечний факт соціального вирівнювання селянських господарств після революції 1917 р., значна їх частина продовжувала потерпати від малоземелля. Так, у 1927 р. в Україні нараховувалося до 5 млн селян, або 22,5% від їх загальної кількості, яким не вистачало землі до норми [9, 37].

Важливу роль у диференціації селянських господарств відіграла також наявність у них робочої худоби та сільськогосподарського реманенту. Основною тягловою силою в індивідуальному селянському господарстві України у докол-госпний період були коні та воли. Селянин, який не мав їх, втрачав можливість вести самостійне господарство. Довготривалі військові дії та неврожай 1921 р. призвели до різкого скорочення чисельності робочої худоби. Особливо постраждали селянські господарства Степу. За весняним опитуванням 1922 р., тут не вистачало для обробітку наявної земельної площі 265 тис. коней [17, 2]. Дефіцит тяглової сили у Степу був таким значним, що повністю відновити поголів'я коней відносно рівня 1916 р. не вдалося навіть до 1929 р. [9, 58], хоч і спостерігалось поступове збільшення поголів'я худоби. Разом із тим, відбувається поступова відмова селян від використання у господарстві волів через їх відносно вищу вартість утримання при невеликій земельній площі господарства.

Слід, однак, підкреслити, що наявна худоба розподілялася між господарствами нерівномірно. Значною була частка господарств, що не мали її взагалі. Чисельність безтяглових господарств різко зросла в 1923 р., що пояснюється катастрофічними наслідками посухи 1921 р. та викликаним нею загальним збіднінням господарств. Деяко краще були забезпечені робочою худобою господарства Лівобережжя (у 1924 р. — 35% безтяглових), потім Степ (47%), найгірше — Правобережжя (55%) [18, 13; 19, 53]. По Україні на одного робочого коня припадало в середньому 6 десятин, тобто або коні мусили працювати з перевантаженням до 50%, або робота широко доповнювалась застосуванням молодняка та корів [20, 58]. Останнє особливо було поширене у Степу. Згідно даних ЦСУ, біля 17% корів у Степу використовувались як тяглова сила [21, 13]. Група безтяглових господарств поповнювалась головним чином за рахунок маломісних груп з посівом до 1 дес. [22, 17 зв.]. Анкетне обстеження, проведене в Україні у 1922 р., зафіксувало чисельні випадки скупки заможними господарствами худоби у бідноти, що спродувала її через нестачу хліба [23, 8, 19, 22, 45, 77, 104, 105, 122, 130; 24, 27]. Так, на Чернігівщині господарству неможника із зібраного врожаю, не рахуючи побутових витрат і податків, не вистачало 3,5 пудів хліба для споживання. Ці нестатки селянство долало, ліквідуєчи худобу [25, 125, 132]. Лише починаючи з 1925 р. кількість безтяглових господарств починає скорочуватись.

Інша причина високого відсотку безтяглових господарств полягала у неефективності використання худоби у малопосівному господарстві. Ця ефективність визначається мінімальним навантаженням на одну робочу одиницю, менше якого худоба не виправдовує свого утримання в господарстві (її годівля

і догляд стають збитковими для власника). Так, на Поліссі і Правобережжі мінімальним навантаженням одного коня або пари волів були 3 дес. посіву, на Лівобережжі і в Степу — 4 дес.; оптимальним навантаженням були 5 дес. посіву на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, 6 дес. в Степу; 10 дес. посіву на Поліссі, Правобережжі та Лівобережжі і 12 дес. в Степу були максимальним навантаженням на одного коня або пару волів. З огляду на ці норми 41,7% власників худоби не могли забезпечити їй і мінімального навантаження. Тобто утримання навіть одного коня при наявній малій посівній площі було для них збитковим, якщо тільки вони не займалися додатковими заробітками поза власним господарством. 51,66% селянських господарств, що мали робочу худобу, могли забезпечити своїм коням або волам тільки мінімальне навантаження. І лише 6,64% господарств-власників худоби забезпечували оптимальне навантаження для своїх коней або волів [9, 59–60]. Так, на Поділлі, щоб працю однієї голови робочої худоби використати повністю у власному господарстві, необхідно було володіти 5,7 дес. посіву, натомість 84% господарств було забезпечено посівною площею нижче вказаної норми [26, 237]. На Волині, де для повного використання селянського коня необхідна була затрата 210 робочих днів, в середньому використовувалось 100–150 днів. Як наслідок, селяни не позбулися збиткових в утриманні коней лише в тих районах, де їх можливо було використати на промислах від 20 до 40 днів на рік. Двох і більше коней вигідно було тримати лише в районах широкого використання тягової сили (наприклад, у районах лісорозробки). У тих же районах, де взагалі неможливим було використання коня на заробітках, багато господарств, які мали одного коня і того продали [27, 10–11]. Найпродуктивніше робоча худоба використовувалась у Степу, найкраще забезпеченому ріллею. Існувала закономірна залежність наявності робочої худоби від розміру посівної площі господарства. Як правило, ті господарства, що не мали землі, не володіли й тяговою силою [28, 24; 11, 107].

Отже, коні та воли розподілялися серед селян дуже нерівномірно. В силу малої площі своїх земельних наділів малопосівні господарства не могли утримувати худобу або використовували її неефективно. І все ж селяни намагалися мати власну робочу худобу. У протилежному випадку вони мусили її наймати, внаслідок чого часто потрапляли у кабалу, адже умови найму диктував не бідний наймач, а багатий здавець худоби. Так, у підсумках анкетування 1922 р. зазначалося, що «...зберігши інвентар, кулацтво на небачено тяжких умовах допомагає безінвентарним обробити землю» [28, 21]. Цими умовами була плата підвищеним відсотком врожаю, здача частини земельного наділу або відробітки [9, 63].

Стосовно сільськогосподарського реманенту, то у 1920-х роках склалася ситуація, за якої існував високий відсоток безреманентних господарств, а інша частина господарств мала його у надлишку. В Україні було дуже мало спеціальних причіпних машин: кількість дискових борін, культиваторів, сіялок, букерів, плугів, снопов'язалок не перевищувала у 1927 р. 250–300 штук, молотилок — 600 штук [29, 197]. Тому ручна праця відігравала домінуючу роль у виробництві усіх сільськогосподарських культур.

Технічні культури вимагали більшого вкладення ручної праці. Трудомісткість соняшника, льону, цукрового буряка набагато перевищувала трудомісткість зернових. Наприклад, у Стеблівському районі на Черкащині наявність цукроварень приваблювала навколишніх селян до бурякосіяння, задля отримання більших прибутків від власної ріллі. Але лише більші, забезпечені реманентом господарства були спроможні сіяти буряк. Біднота, малоземельна й безкінна, буряку майже не сіяла [30, 24–25].

У Степу, що вирізнявся найбільшою товарністю господарств з-поміж інших районів, аналіз прибутків від галузей землеробства свідчить про їх розбіжності у різних посівних групах. У нижчих групах спостерігався нижчий порівняно з вищими групами прибуток від рільництва, що компенсувалося вищим відсотком прибутків від інших галузей, особливо від городу, який не вимагав складного реманенту для обробітку й міг дати більше продуктів з одиниці площі. Навпаки, вищі групи майже всі займалися виключно рільництвом, прибуток же від городу був настільки незначним, що вочевидь був призначений для задоволення лише потреб сім'ї. Щодо складу культур, то у нижчих груп був найвищий відсоток жита — культури переважно споживчої і такої, що вимагала менше затрат праці і була простішою у виробництві порівняно з пшеницею. Більш висока агрокультура передбачала додаткові вкладення капіталів і праці, а вже тому ставала недоступною для незаможного селянина. Вищі ж групи господарств Степу характеризувалися підвищеним відсотком посіву озимої пшениці, яка була товарною культурою [15, 36–37].

Подібна ситуація склалася і у лісостепових губерніях України, хіба що з меншою різницею у прибутках між посівними групами [31, 17]. Загалом по Україні господарства бідніших верств селянства на 60% були представлені споживчими культурами, тоді як середняцькі — на 36,7%, а вищі — на 20,6%. Так само і серед нехлібних культур: у незаможників переважала споживча картопля, тоді як найбільш ринковий цукровий буряк сіявся більш забезпеченими групами, головним чином середняками [32, 9 зв.].

Високий відсоток застосування ручної праці пояснюється відсутністю у значної частини селянства складного сільськогосподарського реманенту. Показники частки використання ручної праці та забезпеченості господарств реманентом свідчать, по-перше, про крайню примітивність сільськогосподарської техніки, і, по-друге, про незабезпеченість нею більше третини селянських господарств. При такій організації виробництва були неминучими низька продуктивність і товарність господарства [52, 64–65]. Як правило, селянин, що не володів достатньою площею ріллі, не мав худоби, не мав і реманенту. Господарства, що не мали землі, не могли собі дозволити, чи вважали за непотрібне, вкладати гроші у засоби праці.

Зменшення забезпеченості реманентом пояснюється його сильною зношеністю за воєнні та повоєнні роки [27, 8; 25, 9]. Купівля нової сіялки, жниварки, віялки, не кажучи вже про складніший реманент, у дрібному господарстві не окупалася, а частіше навіть була неможливою через відсутність вільних коштів. Головним покупцем, як за кількість машин, так і за сумою витрачених коштів

були заможні господарства. До того ж, вони купували більш крупні (складні) машини [33, 116]. Посуха 1921–1922 рр. та недорід 1924 р. змушували селян для купівлі хліба продавати, крім худоби, і реманент. Так, за анкетними даними 1922 р., у Степу серед способів закабалення бідноти заможниками у 42% випадків вказувалася скупка худоби, реманенту та власності [28, 24]. Можна сказати, що за рахунок втрати реманенту з господарств малопосівних груп збагачувалися господарства заможні.

Проблема відсутності у господарстві реманенту вирішувалась шляхом його купівлі у кооперації, прокату у земельних органів та у сусідів. Часто потреба в реманенті вирішувалася шляхом супряги. На селі поширюються відносини найму знарядь праці, як правило, на умовах оплати відробітками [34, 55]. Таким чином їх отримували безреманентні господарства, а для здавачів це стало засобом відшкодувати вартість реманенту та додаткового заробітку. Досить високий відсоток (40%) селянських господарств України мусили вдаватися до найму сільськогосподарського реманенту. Найбільше поширення обробітку землі найманим реманентом набуло на Правобережжі, а найкраще забезпечення засобами праці було у господарств Лівобережної України [35, 65].

Стулення «ножиць цін», кредити та пільги в машинопостачанні з боку держави, накопичення певних коштів у селян призвели до зменшення частки безреманентних господарств у 1925 р. Однак уже у травні 1928 р. Політбюро КП(б)У прийняло резолюцію, якою заборонявся продаж сільськогосподарських машин одноосібникам, а довгострокові кредити дозволялося видавати лише кооперативним покупцям. Заможні селяни не кредитувалися взагалі, а реманент їм відпускали лише за готівку і в останню чергу [9, 65]. Крім того, тиск на селянство під час хлібозаготівель 1928–1929 рр. призвів до погіршення його матеріального становища. Наслідком стало, зокрема, й збільшення кількості безреманентних господарств, головним чином за рахунок заможної верстви селянства, яке позбувалося складного реманенту, щоб не потрапити до категорії «куркулів» [36, 226].

Селянське господарство ґрунтувалося головним чином на особистій праці селянина і членів його родини. Зважаючи на перевагу ручної праці, для життєздатності одноосібного господарства потрібно було залучати до праці максимальну кількість робочих рук. За переписом 1926 р., 65,5% дітей 10 років і старші вже вважалися самодіяльними [7, 39]. Загалом самодіяльне сільське населення України складало 67,85% від його чисельності [9, 19]. Зі зростанням заможності господарства у ньому зменшувалася кількість працездатних членів, хоч заможна родина пересічно складалася з більшої кількості осіб. Натомість посівної площі на одного робітника у багатому господарстві припадало набагато більше, ніж у незаможному [9, 25; 2, 5].

Таким чином, у 1920-ті роки ручна праця була основною виробничою силою селянського господарства, яка визначала як низький рівень сільськогосподарського виробництва, так і його дрібний приватновласницький характер. Витрати ручної праці селянина та його сім'ї в десятки раз перевищували затрати праці, уособлені в техніці.

1. *Гуревич М.Б.* К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк второй. — Х.: ЦСУ УССР, 1925.
2. К вопросу об избыточной рабочей силе в сельском хозяйстве Украины. — Х., 1926.
3. *Колесников Б.* Деревня: Куда она идёт: Очерки. — Х.: Пролетарий, 1925.
4. *Плешков П.* Наёмный труд в крестьянском хозяйстве. — М.-Л.: ГИЗ, 1928.
5. *Хрящёва А.И.* Группы и классы в крестьянстве. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Изд-во ЦСУ СССР, 1926.
6. *Шумилов М.Н.* Октябрьская социалистическая революция и исторические судьбы батрачества. — М.: Мысль, 1967.
7. *Данилов В.П.* Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. — М.: Наука, 1977.
8. Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917–1937 / С.В. Кульчицкий, И.К. Рыбалка, Ф.Г. Турченко и др.; АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. С.В. Кульчицкий. — К.: Наукова думка, 1987.
9. *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). — Х.: Основа, 1991.
10. *Лях Р.Д.* Розв'язання аграрного питання в Україні (1917–1923 рр.). — К.-Донецьк: Вища школа, Головне вид-во, 1975.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1888.
12. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2750.
13. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1746.
14. Матеріали до опису округ УСРР. Черкаська округа. — Х.: ЦСУ УСРР, 1926.
15. *Рвач И.Ф.* Характеристика социальных групп крестьянских хозяйств Степной Украины // Пути сельского хозяйства. — 1928. — № 8.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ). — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 756.
17. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 234.
18. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 2801.
19. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 112.
20. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 1428.
21. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 1434.
22. ЦДАВОВУ. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 20 (1927 р.).
23. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1072.
24. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1073.
25. Державний архів Чернігівської області. — Ф. Р-944. — Оп. 1. — Спр. 113.
26. Державний архів Вінницької області. — Ф. Р-40. — Оп. 1. — Спр. 928.
27. Державний архів Житомирської області. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 1103.
28. ЦДАВОВУ. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 16 (1929 р.).
29. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 4356.
30. *Тимченко О.* Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. — 1928. — № 2–3.
31. *Якиманский В.А.* Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины по бюджетному обследованию 1923 г. — Х.: ЦСУ УССР, 1924.
32. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5729.
33. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6948.
34. ЦДАВОВУ. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 1441.
35. ЦДАВОВУ. — Ф. 539. — Оп. 4. — Спр. 756.
36. ЦДАВОВУ. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 45.